

862

SEXTIL PUȘCARIU

HĂRȚILE GRAIULUI

Extras din revista „Țara Bârsei“ No. 2 din 1933

Tipografia „UNIREA“ Brașov, Strada Lungă No. 20. — 1933

SEXTIL PUȘCARIU

HĂRȚILE GRAIULUI

Extras din revista „Țara Bârsei“ No. 2 din 1933

805.90: 800.87

804: 800.87

5634240

BIBLIOTECA JUDETEANA
— CLUJ —

563.424

Hărțile Graiului *)

O hartă a graiului, e ea posibilă? Se pot proiecta pe hărți cuvintele unei limbi, cu toate variațiunile lor de pronunțare, cu sensurile lor deosebindu-se de la regiune la regiune, cu nenumăratele modificări pe care le sufer când se unesc cu alte cuvinte spre a alcătui o frază?

Lucrul e posibil și este, cel puțin în teorie, ușor realizabil: Se alcătuește un chestionar cuprinzând un număr de cuvinte și de fraze caracteristice. Cu acest chestionar se duce un anchetor într'un număr de localități răspândite pe tot teritoriul unei limbi și însemnează cât mai exact răspunsurile primite. Răspunsurile obținute pentru fiecare chestiune se însemnează apoi pe câte o hartă, în dreptul fiecărei localități cercetate.

Acest sistem a fost imaginat, pe la sfârșitul secolului trecut, de învățatul francez Jules Gilliéron, care a găsit în colaboratorul său E. Edmond un anchetor ideal. În baza materialului strâns în cursul mai multor ani, Gilliéron a alcătuit faimosul *Atlas linguistique al Franței* și a creat o nouă disciplină, *Geografia lingvistică*.

De sigur că Gilliéron, când a început acest Atlas, își dădea seama de importanța operei sale, pentru care a creat metode nouă de cercetare, rămase până azi dogme pentru toți cercetătorii viitori. Dar tot atât de sigur e că nici el nu putea bănuși ce înviore mare vor aduce aceste hărți studiului lingvistic.

Lingvistica, ca știință, nu e mai veche de o sută de ani. Abia pe la începutul secolului trecut, prin introducerea *filologiei comparate* și a *metodei istorice* studiul limbii a fost scos din mâna gramaticilor, ce nu urmăreau decât scopuri utilitariste, și a amatorilor, care se pierdeau în ipoteze necontrolabile.

Tot veacul al XIX-lea este dominat, în lingvistică, de metoda istorică. Limbile se urmăreau în evoluția lor, căutându-se a se stabili raporturi de înrudire între diferite familii și grupuri de

*) Conferință ținută la Radio în 2 Decembrie 1932.

limbi. Acestei metode istorice se datoresc operele fundamentale și marile descoperiri pe teren lingvistic, din veacul trecut. Urmărirea limbilor în diferitele lor faze de dezvoltare formează și azi obiectul celor mai atente cercetări. Atât, că azi acest punct de vedere nu mai e singurul pe care ne așezăm, ci grație Geografiei lingvistice, preocupările noastre s'au extins și asupra repartiției în spațiu, nu numai în timp, a unei limbi. Astfel orizontul nostru s'a lărgit și problemele ce se pun lingvistului nu privesc numai originile, nu sunt deci numai de natură paleontologică, ci și *biologcă*.

Această urmărire a *vieții cuvintelor* și a formelor de exprimare, în neconținută luptă și într'o inextricabilă interdependență, a dat rezultate atât de remarcabile, încât, la primul congres internațional al lingviștilor, ținut la Haga, în 1928, s'a hotărît să se facă o adresă către guvernele tuturor statelor civilizate, rugându-le să înceapă cât mai curând executarea Atlaselor lingvistice naționale, din care să se alcătuiască apoi Mapa mondială a limbilor vorbite în zilele noastre.

La noi, lucrările pregătitoare pentru un Atlas lingvistic al României, erau începute de mult. Cele două congrese ale filologilor români se ocupaseră de Atlas înainte de Congresul de la Haga.

În special la Muzeul Limbei Române din Cluj aceste pregătiri au fost începute chiar de la întemeierea acestei instituții, acum treisprezece ani. Înainte de toate trebuiau pregătiți învățați tineri, dându-li-se posibilitatea să-și agonisească, în străinătate, alături de maestrii acestei discipline, cunoștințe temeinice de specialitate. Amândoi anchetorii actuali au studiat la Paris, unul specializându-se în fonetica experimentală, al doilea având marele noroc să-l prindă pe Gilliéron încă în viață și să întovărășească în anchetele lor pe teren în diferite țări romanice pe cei ce pregătesc Atlasele lingvistice ale Italiei, Elveției și Catalaniei.

Urmă apoi pregătirea chestionarului, care trebuia să cuprindă, pe cât era cu putință, aceleași chestiuni ca Atlasele celorlalte țări neolatine (căci Atlasul nostru trebuia să fie o întregire a marelui Atlas romanic), dar care trebuia, înainte de toate, să țină seamă de împrejurările speciale de la noi.

O simplă traducere în românește a chestionarului francez sau italian și o imitare a metodelor adoptate în Apus n'ar fi dat de

sigur rezultatele dorite. Deosebirile dialectale în Italia sunt atât de mari, încât un Napolitan nu se poate înțelege în dialect cu un Venețian. Tot așa se deosebesc și în Franța dialectele între ele și față de limba literară. Acest fapt a ușurat mult sarcina anchetorilor francezi și italieni, căci ei n'aveau decât să-și caute subiecte care cunoaște dialectul și în același timp și limba literară, și să le pună să traducă în dialect cuvântul sau fraza rostită de anchetor în franceza sau italiana literară.

La noi, însă, în România, deosebirile între dialecte și a acestora față de limba literară sânt mici și acest fel de anchetare nu e posibil.

Un singur exemplu va arăta în deajuns acest lucru. Dacă anchetorii Atlasului românesc ar fi întrebat: cum se zice la voi la *braț*, ar fi primit, de sigur, pe tot întinsul României, răspunsul *braț*. Întrebând însă indirect, arătând adecă partea respectivă a corpului fără s'o și numească, n'au primit din niciunul din cele aproape 200 de puncte anchetate până acum, răspunsul *braț*, care nu se mai întrebuițează în românește în sensul francezului *bras*, a italianului *braccio* sau a germanului *Arm* (decât doar de cei ce sântem trecuți prin școli). Țăranul zice *mână*. Cuvântul *braț* nu mai există, decât în locuțiuni ca *iau copilul în brațe*, *un braț de fân*, etc. Dacă deci anchetorii ar fi întrebuințat metoda directă, ca anchetorii din Franța și din Italia, întrebarea lor ar fi sugerat răspunsul *braț*, cuvânt existent în limbă, dar cu un înțeles cu totul deosebit. Harta alcătuită pe baza răspunsurilor primite ar fi dat o imagine cu totul falsă despre întrebuițarea actuală a acestui cuvânt.

În ce privește alegerea cuvintelor care aveau să constituie chestionarul, ea n'a fost ușoară. Idealul ar fi fost ca chestionarul să cuprindă cât mai multe cuvinte, și acestea să fie chestionate în cât mai multe localități. Cum însă unul din principiile fundamentale ale școlii lui Gilliéron este ca același anchetor să cutreiere cu același chestionar toată țara, își poate oricine face ușor socoteala că pentru ca ancheta să fie dusă la capăt, trebuie micșorat și numărul chestiunilor și rărită și rețeaua satelor cercetate. Într'adevăr, dacă socotim numai 1 minut pentru a pune o chestiune, a obține un răspuns și a-l însemna, avem pentru un chestionar de 2400 de întrebări 2400 de minute adecă 40 de ore de lucru sau

patru zile de 10 ore. Dacă anchetorul vrea să viziteze 300 de puncte, îi trebuie 1200 de zile, deci, dacă mai ținem seamă de vremea petrecută cu drumurile, cu căutarea subiectului, cu facerea fotografiilor etc., în cazul cel mai bun patru ani de muncă necurmată.

Spre deosebire de celelalte țări care au făcut sau fac anchete pe teren, noi am imaginat o anchetă dublă, cu două chestionare diferite, întrebate de doi anchetori în puncte diferite. Cu chestionarul „normal“, cuprinzând 2400 de chestiuni în legătură cu vorbe din cele mai uzuale, a plecat d-l Sever Pop, conferențiar la Universitatea din Cluj, oprindu-se în comune distanțate la 30 - 40 Km una de alta. Voind să obțină un fel de fotografie instantanee a graiului uzual, d-l Pop face ancheta întregă cu un singur subiect, pe care o termină în fiecare loc în 3—4 zile. În același timp cutreieră țara d-l E. Petrovici, profesor suplinitor la Universitatea din Cluj, cu un chestionar „desvoltat“, cuprinzând aproape 6000 de chestiuni, referitoare la toate aspectele vieții. Punctele vizitate sunt altele decât cele alese de d-l Pop, și se găsesc la distanțe de vreo 100 de Km unul de altul. Această anchetă caută să pătrundă în adâncime, cercetând cuvinte mai puțin uzuale, termeni tehnici cunoscuți de anumiți oameni, fraze și construcții gramaticale, chestionate de la subiecte cât mai multe, de diferite vârste, de sex diferit, de diferite condiții sociale și stare economică. Zece zile abia îi ajung ca să termine ancheta unui punct.

În felul acesta cele două anchete se întregesc una pe alta și pot fi terminate în același timp, într'un număr de ani nu prea mulți.

Precum își poate închipui orișicine, compunerea celor două chestionare n'a fost lucru ușor și s'a făcut într'un număr mare de ședințe prin colaborarea celor mai mulți membri ai Muzeului Limbei Române din Cluj. Greutatea nu era în a găsi un număr cât mai mare de cuvinte de introdus în chestionare, ci de a elimina pe cele dispensabile.

Dar cum era să știm dinainte care anume cuvinte vor da rezultate interesante, din punct de vedere geografic, și care nu? Spre a nu cita decât un caz: era dispensabil între cuvintele re-

feritoare la părțile corpului, în chestionarul normal, vorba *nas*, despre care aveam tot dreptul să presupunem că e cunoscut pretutindeni și care din punct de vedere al sunetelor sau al formelor gramaticale (pluralul *nasuri*), nu avea nimic interesant?

Am crezut că da, — și ne-am înșelat, adevărindu-se încă odată că socoteala de acasă nu se potrivește în târg. Din întâmplare, d-l Pop a auzit, chiar la începutul anchetei, într'un sat din apropierea Clujului, forma *nari* (care este vechiul plural de la *nară*) întrebuințată în loc de *nas*. Această descoperire îl îndemnă să introducă în chestionar și acest cuvânt; în curând se convinge, că într'o regiune întinsă în nordul Ardealului *nari* e cuvântul curent pentru *nas*, întocmai ca și în alte regiuni romanice, bunăoară în Sardinia. Astfel de înlocuiri de cuvinte din cele mai uzuale prin altele, sunt foarte dese și de sigur că mulți din cei ce ascultă conferința de azi vor afla acum întâia oară că într'o regiune întinsă din Banat „focului“ i se zice *lumină*, iar „luminei“ *vedere*; că tot pe acolo nu se cunoaște cuvântul „târziu“, ci se zice *amânat*; că pe la Cluj și mai spre nord „zahărului“ îi zic *miere*; că pe Valea Someșului Mare „șarpelui“ îi zic *gândac*, iar în Maramureș *vierme*; că prin Maramureș „mămăligii“ i se zice *tocană*, că în Ardealul de mijloc se zice *mazăre* „fasolei“, iar în Bucovina și Ardealul nordic *pepene* „castravetelui“ etc. Prin Basarabia *părului* din grădină i se zice cu cuvântul de origine rusească *prăsad*, cuvântul vechiu *păr* întrebuințându-se numai pentru cel sălbatic, în schimb *părului* din cap îi zic *păr* numai când e vorba de femei, al bărbaților numindu-se *chică*.

Uneori, firește, înlocuirea unui cuvânt prin altul e numai înșelătoare. Astfel, dacă în Maramureș *creierilor* li se zice *clei*, acest cuvânt n'are nimic a face cu *cleiul* de lipit, ci este o variantă formală a cuvântului *creier*.

Aceste câteva exemple ajung ca să ne dea o imagine sumară despre noutatea materialului pe care îl va aduce Atlasul Linguistic al României, fără ca să pot arăta și deducțiile, extrem de interesante din punct de vedere lingvistic, care se pot face asupra cauzelor ce au dus la aceste înlocuiri și asupra luptei între doi termeni, ce se poate surprinde mai ales în regiunile de hotar.

Dar hărțile graiului mai cuprind și alte date extrem de interesante. Cuvinte vechi, de origine latină, pierdute din grai, se

păstrează în cutare regiune sau sat dosit de munte. În jurul Dejului „totalitatea hainelor unui om“ se cheamă *braci*, substantivul care stă la baza verbului nostru *a se îmbrăca* (cuvânt de origine celtică, pătruns în limba latină). Cu cât e mai interesant acest venerabil supraviețuitor al unei vechi civilizații decât neologismul „garderobă“! Tot pe acolo se zice „șarpele să *desvește*“, când își leapădă pielea. Prin Bihor lumea se salută cu *zo te cuște* — din latinescul *deus te constet* — cu păstrarea în această locuțiune neînțeleasă azi a cuvântului *deus* (care de altfel s'a conservat numai în exclamația *zău!*). Prin județul Hunedoarei se aude cuvântul *râni*, cu un sens apropiat de francezul *les reins*, cuvânt păstrat în graiul curent numai în expresia *a sta într'o rână* (în Moldova: *într'o râlă*), din care nu mai sântem în stare să desprindem sensul exact al cuvântului.

Alteori întrebunțările unui cuvânt ne dau puțința să-i cunoaștem adevărata origine. Acesta e bunăoară cazul verbului *a frământa*. Mult timp s'a crezut că acest cuvânt vine din latinescul *fermentare*. Am arătat, cu mulți ani înainte, că sensul cuvântului se opune acestei etimologii, care s'ar potrivi numai dacă verbul românesc ar însemna a *dospi*. În loc de *fermentare* am propus etimologia *fragmentare*. Acum îmi comunică d-l Petrovici că în satul Piua-Petri, din regiunile dunărene, a auzit fraza: bolovanii de pământ trebuie *frământați* cu boruna (adică grapa), exemplu în care s'a păstrat sensul original al acestui verb, care era cel de „a fărâmiți“ și „a fragmenta“.

La noi hărțile lingvistice ne mai dau și deslușiri, care ies din domeniul filologiei și ne ajută să facem deducții de natură istorică. Dacă în Șcheia bucovineană, spre deosebire de satele învecinate, se pronunță *lapce* în loc de *lapte*, putem presupune că Șcheienii au venit din altă regiune, unde această rostire e curentă. Aruncând o privire pe hartă, vedem că rostirea *lapce* se găsește în nord-estul Ardealului pe la Dej-Beclean-Zagra. Locuitorii din Șcheia păstrează încă tradiția că sânt veniți din Ardeal, iar studiile d-lui I. Nistor au arătat, după documente istorice, când și cu ce ocazie s'au făcut, în sec. XVIII, emigrările de Ardeleni în Bucovina. Deducția lingvistului coroborează deci datele istoricului. Ele le pot și înlocui, când lipsesc. Hărțile lingvistice ne vor da lămuriri prețioase despre nenumăratele migrațiuni ale

Românilor necăjiți de biruri și angarale grele, care, urmând unei aplecări ancestrale, au trecut de pe un versant pe celalalt al Carpaților, în tot cursul veacurilor trecute.

Urmând exemplul autorilor Atlasului lingvistic italo-elvețian, am dat o mare importanță și datelor etnografice și folclorice, făcând din aparatul fotografic un însoțitor constant al anchetorilor. Mai bine decât orice definiție lămurește fotografia forma obiectului numit prin cutare cuvânt. Această cunoaștere a imaginii unui obiect e necesară adesea pentru clarificarea originii unui cuvânt. Fotografiile *leagănului* aninat de grindă, din atâtea părți ale României, ilustrează bunăoară derivarea ce am dat-o pe vremuri acestui cuvânt de la verbul *a lega*. Spre deosebire de anchetorii Atlaselor precedente și ca un progres față de ele, noi am introdus și aparatul de filmat. Dacă un substantiv concret ce înseamnă un obiect poate fi ilustrat printr'un instantaneu fotografic care îi arată forma, această fotografie nu ne deslușește asupra întrebuirii ce se face cu acest obiect. Funcțiunea numită de obicei printr'un verb, nu se poate reda decât printr'un film. Astfel avem filme pentru *a melița*, *a prinde un roi*, *a scărmana lâna* etc.

Dar ceea ce va da înainte de toate Atlasul nostru, este imaginea statică a limbei române într'unul din cele mai importante momente ale istoriei ei: în anii ce urmează imediat după Unire, când unificarea limbei, prin școală, administrație, presă, armată, mișcări de populație, dar mai ales prin voința colectivă, progresează cu pași repezi, făcând să se piardă atâtea particularități regionale și dialectale, vrednice de a fi conservate posterității. Această voință colectivă se manifestă — după observațiile amânduror anchetorilor — mai ales într'o consecvență înlocuire a cuvintelor de origine ungurească, urme ale unui trecut de tristă amintire, prin corespondențele lor literare.

A fost deci la noi, mai mult ca aiurea, timpul suprem, să începem anchetele lingvistice, înainte de a se fi desăvârșit unificarea limbei. Această operă de colaborare cu atlasele celorlalte țări romanice, este, tocmai prin greutatea ce trebuie învinse, una din puținele dovezi de muncă perseverentă care se face și la noi. În opoziție cu atâția tineri din generația nouă, cei doi anchetori s'au angajat la această lucrare grea și de lungă durată, pe care

lumea nu le știe și despre care nu va povesti nici una din hărțile ce vor ieși curățele și pline de noutate de sub teascurile litografice.

Numai în trecut fie amintite câteva din aceste greutăți.

Cum graiul cel mai interesant se găsește mai adesea în satele în afară de căile principale de comunicație, atingerea acestor puncte e foarte anevoioasă, iar odată sosiți în sat, posibilitatea de a găsi, după o muncă intensivă de 10 până la 14 ore, un adăpost și o mâncare caldă, e foarte redusă. Șura cu fân e adesea preferabilă odăii, în care une-ori plouă, în care mai totdeauna iarna e frig sau fum și vara sânt insecte. Odată culcați, o evadare din această odaie este aproape cu neputință din cauza cânilor, care nu au nici un respect pentru geografia lingvistică.

Intelectualii, sărăciți din cauza crizei, nu sunt bucuroși de oaspeți, autoritățile cred că sub pretextul anchetei se face un control al activității lor. Iar când anchetorul dă totuși de câte un vrednic păstrător al vechii ospitalități românești, preotul sau învățătorul care-l primește cu brațele deschise, dornic de a afla noutăți din lumea mare, caută să stea de vorbă la câte un pahar de vin și nu-l lasă să se odihnească. Și mai grav e, că intelectualii satelor se amestecă în anchetă și dintr'un sentiment de fals patriotism local voesc să îndrepte „greșelile“ țaranului, găsind că acesta nu vorbește destul de „frumos“.

Sânt și țărani, care în fața străinului, își falsifică graiul, căutând să se exprime ca pe la orașe, să vorbească „pe politică“. Dar experiența anchetorilor îi descopere lesne și-i elimină. Ca și intelectualii satelor, și țaranul, care se interesează în „mare“ măsură de chestiile economice, ar vrea să audă pe domnul de la oraș vorbindu-i de criză, de impozite și de conversiune, și nu pricepe cum de acest domn se interesează de lucruri a căror utilitate n'o poate înțelege și-i pune întrebări atât de curioase. Femeile, care nu au asemenea preocupări și dau subiecte foarte potrivite, sânt de obicei timide și rușinoase și nu le poți face în ruptul capului să stea la anchetă, când aud în grajd vaca mugind de foame sau când copilul îi cere de mâncare.

Dar dificultățile de învins provin și din anumite restricții pe care anchetorii trebuie să și le impună. Astfel o anchetă normală

începută cu un individ trebuie continuată până la sfârșit cu același subiect, durând de obicei trei zile de câte 10–14 ore. Anchetorul trebuie să întrebuițeze fel de fel de trucuri ca să nu-și obosească subiectul, pe care o remunerație de 100 de lei pe zi îl poate hotărî să-și lase alte lucruri, dar care nu-i deprins să stea ceasuri nemișcat pe scaun. Și atunci trebuie intercalate pauze, în care se fumează câte o țigară sau se bea un pahar de vin, în care anchetorul aduce vorba de lucrurile care-l interesează pe țaran și, ca să-l desmorțească, se ia la întrecere în fugă prin grădină sau chiar, din glumă, la trântă cu el. D-l Pop îmi povestește, cum, într'un sat, a întâlnit un subiect foarte potrivit, cu care a început ancheta și a dus-o repede până la chestiunea 400, când subiectul și-a aprins pipa, pe care n'a mai fost chip să i-o scoată din gură. Atunci a trebuit să arunce tot materialul cules și să caute alt subiect, care nu altera sunetele din pricina pipei strânse între dinți.

Dar toate aceste dificultăți vor fi învinse de sincerul devotament pe care cei doi anchetori, conștienți de marea utilitate a cercetărilor lor, îl pun spre a duce la bun sfârșit opera începută. De trei ani ei sânt aproape mereu pe drumuri, prin arșiță, ploaie, vânt și ger, conducând singuri automobilul, care trebuie scos uneori cu caii din noroiul basarabean, sau urcat cu lanțuri pe urcușurile înghețate ale Carpaților. Considerându-se „mobilizați“, ei se scoală la 5 dimineața pentru ca să lucreze până seara la zece, repetând cu o răbdare vrednică de toată admirația, în fiecare sat aceleași chestiuni, în același fel, înăbușind orice interes de altă natură, pentru ca să poată funcționa cu precizia și obiectivitatea unui aparat de înregistrare.

Dacă nu m'aș teme că în aceste momente d-nii Sever Pop și Emil Petrovici stau și ascultă de departe cele ce le rostesc aici în fața microfonului, aș găsi mai multe cuvinte de laudă pentru ei. Așa însă mi-e teamă că, auzind laudele mele nu cumva să creadă că ceea ce au făcut până acum e destul. Lucrul lor nu e împlinit decât de jumătate, căci pe lângă cei 70.000 de kilometri străbătuți până azi, pe lângă cele 196 de puncte studiate pe toată întinderea provinciilor nouă — căci acestea trebuiau studiate mai întâiu fiind cele mai primejdute să-și piardă graiul tradițional —

mai rămâne de anchetat cealaltă jumătate din teritoriul limbei românești, Țara veche și ținuturile locuite de Românii de peste hotare.

Dacă nu ne va lipsi nici de aci înainte sprijinul material — incomparabil mai redus decât în alte țări — pe care ni l-au dat până acuma Academia Română, Banca Națională, Ministerul de Externe și mai ales Fundația culturală Regele Ferdinand, sânt sigur că entuziasmul, devotamentul și dragostea cea mare pe care o pun cei doi anchetori vor învinge toate greutățile și de-aci în trei ani vom avea completă imaginea graiului românesc în faza interesantă de după Intregire, imagine ce rămâne apoi să fie proiectată pe hărțile graiului.

